

УДК 94(477.82)"17/18":351.77:614.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.02>

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ З ЕПІДЕМІЯМИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Маркевич Оксана,

кандидат історичних наук,

старша викладачка кафедри всесвітньої історії

Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано діяльність волинської губернської адміністрації з організації боротьби з епідеміями наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Висвітлено імперське законодавство, яке регулювало протиепідемічні заходи, систему заохочень і винагород для медичних чиновників, стимулювання їхньої служби.

Показано, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. поширення епідемії призводило до значної смертності населення і змушувало владу доручити губернатору заходи для попередження виникнення та поширення заразних хвороб, а також увести безпосередній нагляд за якістю води, чистотою повітря, умовами виховання і продажу продуктів харчування, прибиранням вулиць, вивезенням нечистот, захороненням померлих тощо. Окрім карантину, боротьба з епідеміями включала залучення додаткового медичного персоналу, розгортання санітарних постів, контроль за діями чиновників. Для виконання означених функцій начальники краю використовували місцеву поліцію. Покладаючи на губернатора особисте виконання цілої низки обов'язків під час епідемії, влада переслідувала мету не лише зупинити поширення, а й продемонструвати жителям, що навіть у найскрутніші часи вони не залишаться без підтримки та допомоги держави.

Набули подальшого розвитку висновки, що географічне розташування впливало на спалахи захворюваності. У боротьбі з епідеміями волинський губернатор зіткнувся з проблемою поширення хвороби серед військових, які дислокувалися тут для відновлення стабільності. Місцеві поляки-лікарі неохоче вступали на службу попри матеріальне заохочення. У своїй діяльності волинський губернатор мав урахувувати міжетнічні взаємини, усіма силами підвищувати авторитет місцевої поліції, куди призначалися переважно вихідці із внутрішніх губерній Російської імперії.

Ключові слова: епідемія, протиепідемічні заходи, карантин, губернатор, губернські органи управління.

Markevych Oksana. Activity of Volyn provincial administration in organizing measure against epidemics at the end of the 18th – the first half of the 19th century

The activity of Volyn provincial administration in organizing measure against epidemics at the end of the 18th – the first half of the 19th century is analyzed in the article. The imperial legislation, which regular anti-epidemic measures, the system of regional incentives and rewards to attract medical official and stimulate their activities are analyzed.

It is shown that at the end of the 18th – the first half of the 19th century the speed of epidemics, which results in a high mortality rate, forced the authorities to instruct governor to take measures to prevent the emergence and spread of infection disease, as well as to introduce sanitary, supervision over water quality, air purity, food production and sale conditions, garbage collection, sewage ect. In addition to quarantine, the fight against epidemics included the involvement of additional medical personnel, the establishment of sanitary posts, control over the actions of quarantine and medical services. To perform these function, governor used police officials. By entrusting the governor with a number of responsibilities during epidemics, the authorities aimed not only to stop diseases, but also to show the people that even in the most difficult times they will not be left without support and assistance of the state.

Were further development conclusions that geographical location of province was thereafter of the spread of epidemics. In the fight against epidemics, the Volyn governor faced the problem of the spread of epidemic among the military, which were here to restore stability. The local doctor-polish didn't want to be the part of management system despite material support. Volyn governor forced the specific problems: account the Interethnic Relations of the region, increase the authority of local police, which were occupied by natives of the inner provinces of the Empire.

Key words: epidemic, anti-epidemic measures, quarantine, governor, provincial authorities.

Пошук і розв'язання дослідницьких завдань нерозривно пов'язані із суспільними потребами. Підтвердженням цього стало зростання кількості наукових публікацій, присвячених боротьбі з поширенням заразних хвороб, епідемії тощо. Переосмислюється вже здобутий науковий доробок, а перед дослідниками стоїть завдання висвітлення механізмів ефективної організації управління та контролю над діями влади всіх рівнів у масштабах як окремих територій, так і всієї держави в умовах спалахів захворюваності.

Епідемії та боротьба з ними на українських землях перебувають у центрі уваги історичної науки, особливо в останні роки, що пов'язано зі спалахом COVID-19. С. Каюк досліджувала карантинні

установи як інституції, які з'являлися у Південноукраїнському регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. й уособлювали не лише медичну службу з метою попередження інфекційних хвороб, а й розширювали мережу владних установ, здійснювали тісний контроль із боку держави за населенням, перетином кордону тощо [1]. Карантинні установи збільшували витрати держави на утримання губернії, впливали на архітектурний облік краю. С. Андреева також досліджувала впровадження карантинів на південних кордонах і виділила шляхи проникнення хвороби (один із них – через контакти із Заходу, тобто річпосполитські землі) [2]. І хоча дослідження стосується лише Південних територій, висновки, яких доходять автори, варто перевірити на інших прикордонних територіях, наприклад Правобережних. Частково це завдання виконали О. Циборовський і В. Сорока, які зупинилися на становленні санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у 1835–1886 рр. Досліджено і проаналізовано значний статичний матеріал, у тому числі про вражаючу смертність, яка подекуди становила 70%, що змушувало реагувати на виклики [3]. Верховна влада поклала нагляд за виконанням наказів за співпраці місцевого медичного начальства, лікарів на губернську адміністрацію, насамперед губернатора, губернське правління, міську і повітову поліцію тощо. Однак цих заходів було замало, й ефективно організувати профілактичні протиепідемічні заходи вдалося шляхом співпраці адміністрації і органів самоврядування (земств). До таких висновків дійшли Н. Кругла та О. Безлуцька, висвітливши діяльність Херсонського губернського земства з організації боротьби з епідеміями у XIX ст. [4]. Дані висновки поглиблюються у дослідженні В. Шандри та О. Карліної, які, вивчаючи питання епідемій і боротьби з ними в Україні, виділили окремо протиепідемічні заходи держави і органів місцевого самоврядування (земств і міських управ) [5]. А як із правобережними губерніями, де верховна влада внаслідок нелояльності населення не поспішала з проведенням реформ самоврядування, посилювала політичний нагляд за краєм? Ці завдання зосереджувалися в руках губернатора і підвладних йому структурах [6].

Метою дослідження є висвітлення завдань Волинської губернської адміністрації, спрямованих для попередження та боротьби з поширенням заразних хвороб у Російській імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Особливу увагу приділено практичним заходам губернаторів, оскільки прикордонна губернія найпершою стикалася з інфекційними хворобами, найбільше від них потерпала і мала у структурі губернського управління спеціальні карантинні установи для запобігання поширенню заразних хвороб.

Заходи державної влади для попередження, боротьби та ліквідації наслідків заразних хвороб поділялися на поліцейські (вони ж адміністративні), карантинні та медичні [6, с. 189]. Ми детально зупинимося на завданнях губернської адміністрації, підконтрольній поліції, оскільки саме на них покладалася реалізація найбільшої кількості нормативних актів. Водночас додамо, що здійснений нами аналіз законодавства Російської імперії цілком підтверджує висновки В. Шандри та О. Карліної про те, що влада віддавала перевагу карантинним методам, які розписані найдокладніше [5, с. 37–38].

Для попередження поширення заразних хвороб та боротьби з ними у кожному губернському місті створювалася Лікарська управа. Штатний розпис затверджувався по губерніях із конкретизованою сумою на утримання. Управа відповідала за охорону здоров'я, у тому числі військових, які знаходилися в краї, їй підпорядковувалися повітові лікарі, військові шпиталі, лазарети, аптеки тощо. На управі покладалася екстрені заходи у разі поширення хвороб і превентивні: популяризація серед населення знань способів захисту від хвороб, догляд за домашніми тваринами тощо. У часи без епідемій чиновники управ складали топографічні описи губерній із детальним роз'ясненням, від чого можуть виникати природні вогнища й які географічні передумови можливого швидкого поширення хвороб. Установа була підзвітна Медичній колегії, куди, окрім вищезазначених відомостей, повідомляла про фізичний стан населення краю [7].

У прикордонних губерніях мережа медичних протиепідемічних установ була густішою, адже йшлося про перетин кордонів значною кількістю населення, товарами. Після поділів Речі Посполитої одним із перших наказів, що їх видала верховна влада Т.І. Тутолміну, став про наказ утворення митниць та карантинних установ у ввірених йому губерніях. Їх формування і діяльність регламентувалися законами Російської імперії, без урахування місцевої специфіки, а от місця розташування визначалися на його розсуд. Указом від 8 серпня 1795 р. у Брацлавському намісництві відкривалися митниці в м. Ямпіль, у Подільській – Жванець, Волочиськ і Радивилів, а у Волинській губернії – м. Володимир. Між митницями організовувалися застави – у м. Могилеві та с. Гусятин, а при Ямпільській і Жванецькій митницях – карантини [8].

Організація управління та контроль над діями карантинних і медичних служб покладалася на губернатора. Він відповідав за дії щодо запобігання і припинення хвороби, приймав найперші заходи за появи епідемічних або епізоотичних хвороб для унеможливлення їх подальшого поширення. Система

сповіщення про появу на території краю хворих з ознаками заразних була організована так, що губернатор першим дізнавався, оцінював загрозу і приймав екстрені міри. Конфіденційність у даних питаннях межувала з оперативністю. Земські справники у повітах і городничі у містах особисто склали рапорт губернатору, долучивши до власних свідчень підписи лікаря, священника і двох свідків. На основі цих даних губернатор розпоряджався про виставлення вартових, забороняв проїзд через територію, визначав шляхи об'їзду. Екстрені міри приймалися земським справником у разі зараження цілих сіл. Уперше такі протиепідемічні завдання губернської адміністрації визначалися в «Установах для управління губерній» 1775 р. [9], а згодом лише поглиблювалися. «Наказ губернаторам» від 3 червня 1837 р. (§§159–170) розширював повноваження губернатора, додавши контроль над екологічним станом краю, якістю води, чистотою повітря, умовами виготовлення і продажу продуктів харчування, вивезенням нечистот, відведенням місць поховання тощо [10]. Інформування населення відбувалося через публікації в «Губернських відомостях», які видавалися у типографіях губернських правлінь. Там розміщувалася інформація про важливість гігієнічних заходів, необхідність профілактичних щеплень. До популяризації останніх залучалося духовенство, яке поширювало відомості серед прихожан [11].

У критичних ситуаціях задля збереження порядку на уражених хворобою територіях губернатор відправлявся туди особисто. Верховна влада, покладаючи на начальника краю особисте виконання цілої низки обов'язків під час епідемій, переслідувала мету не лише зупинити пошесті, а й продемонструвати жителям, що навіть у найскрутніші часи вони не залишаться без підтримки та допомоги держави. Така практика виправдала себе з початком Кримської війни через зараження холерою та тифом військ, які дислокувалися у містах Володимир-Волинському і Ковелі Волинської губернії. Хвороба стрімко ширилася і за рапортами начальства щоденно забирала життя до 20 осіб у кожному з міст. Завдяки безпосередній участі губернатора М.П. Сінельникова вдалося організувати медичне забезпечення хворих солдат, збільшити кількість і якість ліжок-місць, зайнявши для медичних потреб приватні будинки. Відновлено дисципліну чиновників і службовців. Було залучено додаткових лікарів, навіть тих, які вільно практикували [12, с. 396]. Як згадує М.П. Сінельников, він щоденно долав величезні відстані, аби особисто оцінити становище та проінспектувати виконання указів. Перебуваючи на межі фізичного виснаження, він захворів тифом. Ураховуючи особисті заслуги, губернатор був удостоєний особливої шани – ним опікувалися найкращі лікарі імперії, у тому числі особистий лікар київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, що посприяло здоланню хвороби [12, с. 397].

Основними завданнями М.П. Сінельникова, як і будь-якого іншого губернатора, були не лише організаційні, а й дисциплінарні заходи. Як засвідчують архівні матеріали, поширення заразних хвороб призводило до паніки серед населення і чиновників, загострювало міжетнічні протиріччя. 1848 р. генерал-губернатор Д.Г. Бібіков відправив у Волинську губернію чиновника з особливих доручень майора Позняка, щоб таємно з'ясувати, які заходи приймаються владою на уражених холерою територіях, які політичні думки ширяться краєм, як проходять жнива і чи виконуються інвентарні правила [13]. У тому числі генерал-губернатора цікавила поведінка студентів Київського університету, які перебували на канікулах і чи не брали участі у заборонених таємних організаціях. Із рапорту майора Позняка видно, що хвороба «паралізувала» повсякденний уклад життя місцевого населення. Шляхта, зокрема студенти, викладачі, перебували у своїх маєтках і всіляко обмежили коло спілкування, зменшилася навіть кількість нелегальних перетинів кордонів. А от що найбільше вразило чиновника з особливих доручень – стан місцевих лікарень і виконання службовцями обов'язків. Позняк зауважив, що частина чиновників, які добросовісно виконували доручення, захворіли, інші ж переховувалися у своїх будинках, уживаючи алкоголь. Останні сподівалися, що хворобі зарадить «провидіння», у губернії панувала управлінська бездіяльність [13, арк. 5 зв.].

Ревізія медичних установ засвідчила, що лише лікарня в Житомирі знаходиться у задовільному стані. Найгірше становище в Кременці: бруд у лікарнях, хворі без нагляду, нечистоти на вулицях міста, нестерпний сморід. Поліцейські чиновники вживали спиртне і розважалися грою в карти. Лише втручання губернського предводителя дворянства ненадовго поліпшило ситуацію, коли за його проханням для триденного прибирання вулиць Кременця використали арештантів. Фактично ж предводитель перевищив свої обов'язки і порушив законодавство. Усе це супроводжувалося падінням авторитету місцевих чиновників, переважно вихідців із внутрішніх губерній, коли саме вони повинні були підвищувати авторитет влади серед польського та єврейського населення [13, арк. 8].

У рапорті Позняк переповів історію, свідком якої став мимоволі. Під час відспівування померлого у православному храмі в одного з перехожих євреїв стався випадок холери. Присутні євреї використали кінну упряж, приготовлену для транспортування покійника, для відвезення хворого в лікарню. П'яний кварталний, не розібравшись у справі, скинув хворого і палицею почав розганяти присутніх,

при цьому зачепив купця 2-ї гільдії, від чого почалася бійка між євреями і квартальним із десятичними. Це побачив майор Позняк, який розпорядився про відвезення хворого, де той помер за кілька годин, а квартальний просидів дві доби під арештом [13, арк. 7 зв.–8]. Чиновник з особливих доручень указує, що поширення холери загострило і так напружені міжетнічні взаємини. Майже в усіх містах Волинської губернії ширилися розповіді, що холера починається з євреїв, де завжди присутні бруд і нечистоти, а вже потім переходить на християн, і все тому, що євреї для продажу печуть хліб на воді, якою омивають померлих, тощо. Щоб запобігти конфліктам, було оголошено, що всіх, хто поширюватиме подібні видумки, буде піддано ганебному покаранню на площі (100 ударів палицею), арештовано і відправлено в Сибір [13, арк. 9].

В умовах епідемій доволі часто зустрічалася непрофесійна і незадовільна діяльність поліцейських чиновників, хоча саме на них опирався начальник краю, що неодноразово підкреслювалося в «Установах для управління губерній» (1775 р.) [8], «Установах Міністерства поліції» (1811 р.) [14], «Про порядок виконання справ Міністерства внутрішніх справ» (1829 р.) [15], «Наказ чинам і служителям земської поліції» (1837 р.) [16]. За окрему плату тисяцькі, п'ятисоцькі, соцькі та десятицькі не інформували про хворих, пропускали товари купців без відбування карантинів, не відстежували, аби речі померлих спалювалися, а перепродавали їх і цим лише сприяли поширенню хвороби. Маніфестом від 9 вересня 1771 р. наказувалося, що всі особи, які втікали з будинків, де виявляли хворих чи приховували їх або ж вивозили, викидали чи калічили для непізнаності тіла померлих, а також чиновники, які дізнавалися про це, але не перешкоджали, будуть арештовані і суворо каратися [17].

Губернатор відповідав за регулювання штату медичних чиновників, збільшував за потреби число лікарів, їхніх учнів, фармацевтів тощо. Дозволялося залучати на службу тих, хто вільно практикував чи перебував на пенсії. Цей час зараховували за дійсну статську службу, що засвідчувалося свідоцтвом. Таких осіб матеріально заохочували. Штатні чиновники, окрім посадового окладу, отримували підйомні і добові, а позаштатним призначалася платня, підйомні з добовими. Їх розмір залежав від посади та звання. Лікарі, штаб-лікарі, які не перебували на службі, отримували жалування 700 руб. на рік, підйомних – 500 руб і на утримування 5 руб. добових. У чиновників із військовим званням ця сума була вищою і становила 1 200 руб., підйомних – 1 000 руб. і на утримування – по 7 руб. Студенту медичного факультету виплачувалося 450 жалуванням, 200 підйомних і 2 руб. на добу. Менше отримували фельдшер, учні, які лише опановували лікарську чи фармацевтичну справу. Їхнє жалування становило 120–150 руб., стільки ж підйомних, на добу по 50 коп. Залученим в умовах епідемії чиновникам з інших місць виплачувалося жалування, підйомні – до 300 руб. і на добу 3 руб. Службовці лазаретів отримували найменше – по 50 коп. на добу [18].

Незважаючи на значне матеріальне стимулювання, волинському губернатору було складно залучити на службу медиків. Більшість їх була вихідцями зі шляхти, які закінчили Кременецький ліцей, згодом Віленський університет і були нелояльно налаштовані до імперської влади. Завдяки добре організованому навчанню у Кременецькій гімназії навіть незаможні шляхтичі могли отримати медичну освіту і за тодішніми мірками «вивчитися на людину». Цим скористалися шляхта, вихідці з міщан, євреї. Випускники гімназії брали участь у польському Листопадовому повстанні, після чого емігрували або відбували покарання (Ю. Бопре, К. Качковський, Е.М. Галлі). Багато з місцевих лікарів не приховували зневажливого ставлення до влади. Серед них авторитетний лікар Фортунат Новіцький, вихованець медичного факультету Київського університету, який зі студентських років поширював ідеї відновлення Польщі, 1 жовтня 1861 р. був переданий суду за те, що співав гімн у Житомирському кафедральному костюлі. Леонард Совінський відзначився тим, що під час виборів 1862 р. взяв участь у підготовці звернення до Олександра II з проханням включити Подільську губернію до адміністративного управління Королівства Польського. За це випускник Житомирської чоловічої гімназії був арештований і засланий до Курська [19, с. 422].

Про напружені взаємини між місцевою владою і медиками зі шляхти свідчать події навколо Житомирського лікарського товариства. 29 січня 1859 р. в будинку лікаря Романського було організовано товариство у складі понад 40 лікарів і аптекарів міста Житомир та околиці. Коли влада спробувала заснувати аналогічне Російське лікарське товариство, низка найавторитетніших лікарів польського походження відмовилася від участі під приводом поганого володіння російською мовою. Серед них були Е. Галі, Романський, К. Хонський, які своїми діями показували приклад іншим шляхтичам [19, с. 194].

Губернатори Російської імперії мали найширші повноваження в умовах спалахів захворюваності для забезпечення ефективної організації управління та контролю над діями карантинних і медичних служб. У своїх діях вони опиралися на місцеву поліцію і звітували найвищому керівництву. Для подолання пошестей заходами губерньської адміністрації були залучення додаткового медичного персоналу,

розгортання санітарних постів, інформування населення, контроль над діяльністю чиновників на уражених територіях. У висновках сучасної української історіографії ці заходи визначалися як екстрені і малоефективні. Карантинні методи мало виправдовували себе, а досягти зрушень удалося лише завдяки участі органів місцевого самоврядування. У Волинській губернії ефективна організація подолання пошестей довгий час покладалася винятково на губернатора. Виконання цих завдань викликало труднощі. Спалахи захворюваності починалися у військах, які часто дислокувалися у прикордонних губерніях, а формування медичних служб ускладнювалося нелояльним ставленням місцевих лікарів-поляків до влади. Поліцейські чиновники, вихідці із внутрішніх губерній Російської імперії, брали хабарі, чим лише погіршували непросте становище адміністрації. Для досягнення результатів губернатор використовував так зване «ручне управління», коли особисто роздавав накази і стежив за їх виконанням.

Література:

1. Каюк С. Карантинні установи як інституції, або Фронтірне населення в нових державних умовах XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська минувшина*, 2016. Т. 11. С. 24–38.
2. Андреева С. Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). *Україна крізь віки* : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України проф. В. Смолія. 2010. С. 608–623.
3. Циборівський О.М., Сорока В.М. Становлення санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у XIX ст. (1835–1886 рр.). *Історія медицини. Україна. Здоров'я нації*. 2018. Вип. 1(47). С. 149–157.
4. Кругла Н., Безлуцька О. Діяльність Херсонського губернського земства з організації боротьби з епідеміями у XIX ст. *Південний архів. Історичні науки*. 2008. Вип. 28/29. С. 94–102.
5. Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–55.
6. Маркевич О., Кобернюк В. Законодавче регулювання протиепідемічних заходів в Російській імперії в першій половині XIX ст. *Літописець*. 2021. Вип. 16. С. 188–192.
7. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. № 17 743. С. 287.
8. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23. № 17 373. С. 758.
9. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.20. №14392. С. 260.
10. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т.12. №10 303. С.401.
11. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1851. Т.26: Отд.1. №25 500. С. 629.
12. Синельников Н.П. Записки сенатора. *Исторический вестник*. 1895. Т. 60. С. 380–397.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 267. 11 арк.
14. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.31. №24 687. С. 719.
15. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.4: № 2 857. С. 296.
16. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. № 10 306. С. 484.
17. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.19. №13 653. С. 309.
18. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1832. Т.6. №4 724. С.701.
19. Єршов В.О. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуари стичності. Житомир : Полісся, 2008. 624 с.